

^ Saarde Katariina kiriku praegune hoone on ehitatud aastail 1858–59 seal asunud 1684. aastast pärit varasema kirikuhoone kohale.
(Foto: Heiki Pärdi 2020)

ALEVITE PÄRLEID

KILINGI-NÕMME – SAARDE PEALINN

Heiki Pärdi

(ETNOLOOG)

FOTOD: AUTORI KOGU, EESTI RAHVA MUUSEUM

Eesti ühe suurema kihelkonna Saarde keskuseks kujunes 1870. aastail Kilingi riigimõisa maale Nõmme kõrtsi ümber tekkinud alevik. Saarde kihelkonnakirik ise asub linnast väljaspool, vahetult selle lõunapiiril.

Alevik kasvas algusest peale väga jõudsalt, nagu ilmneb Adolf Richteri Liivimaa aadressiraamatust 1898/1899. Nõmme alevikus, mis kuulus Kilingi valla koosseisu, oli juba 50 maja ja umbes 500 elanikku. Alevikus töötas kaks kooli – luteriusu vallakool ja kreeka õigeusu kirikukool. Suuremad vabaühendused olid tuletõrjeselts 60 liikmega ja karskusselts „Õilme“, millel oli 40 liiget. Selle esimees Jüri Reimann pidas raamatupoodi ja köitis raamatuid, alevikus oli kaks kellasappa ja Mihkel Otsaveli fotoateljee. Veel tegutses Nõmmel 2 pagarit, treial, värval, lihunik,

parkal, plekksepp, maaler, mölder, kolm sadulseppa, kaks seppa, neli rätsepat, kaks korstnapühkijat, kuus kingseppa, kaks tislerit ja pottsepp. Poepidajaid oli kokku 11 (koos raamatupoega). Suur aastalaat toimus 28. augustil, turg oli avatud kord nädalas reedel.

Asula keskus kujunes Pärnut ja Valgat ühendava maantee äärde, millest sai Pärnu tänav. Siia, Nõmme kõrtsi lähedusse, kerkis järjest uusi käsitöökodasid, poode ja esinduslikumaid elumaju.

1911. aastal loodud Saarde Põllumeeste Seltsist välja kasvanud Saarde Majandusühisus hakkas toimeka majandustegevuse kõrval kujundama ka siinset ehitatud keskkonda. Esimese maailmasõja ajal ehitati üles Kilingi-Nõmme kõige silmapaistvam ehitis, punase kivikatusega valgeks krohvitud seintega „pilvelõhkuja“, kus paiknes Saarde

> Kilingi-Nõmme vanemaid maju (ehit 1890, Pärnu 51) kuulus alevi ühele tuntuimale ettevõtjale Mihkel Otstavelile, kes oli päevapiltnik, pidas raamatupoodi ning trükikoda, kus trükkis muuhulgas kalendreid. Maja juures on eriti väärtuslik stiilne välisuks. (Foto: Heiki Pärdi 2020)

< Kunagistest Kilingi aleviku turuhoonetest pole säilinud midagi peale väikese kaheksakandilise tellispaviljoni. (Foto: Heiki Pärdi 2009)

< Selle esindusliku mansardkorrusega maja ehitas Mats Voort 1911. a, hiljem kuulus hoone perekond Volliile. Siin asus 1911–1923 kaheklassiline algkool, praegu muusikakool. (Foto: Heiki Pärdi 2009)

Põllumeeste Seltsi, majandusühisuse ja laenu-hoiuühisuse kontor ning kauplus. Sellel tänava poole suunatud uhke, kõrge, barokselt lainelise otsaviiluga ehitisel õnnestus 1941. aasta suvesõjas alevikeskuse hävingus pääseda. Sama hästi ei läinud majal aga 1960. aastate modernismituhinas. Ümberehitamise käigus tõmmati kõik kõverjooned viiluservadel sirgeks ning esiküljele raiuti sisse suured vitriinaknad.

Umbes samal ajal ehitas Pärnu tänava äärde (Pärnu 62) omanäolise kahekordse esindusliku puidust elumaja Jaan Pukk. L-kujulise põhiplaaniga ja harvaesineva pultkatusega majal on kaks nurgeti paiknevat võrdväärset ja sarnase kujundusega fassaadi. Muuhulgas paiknes 1950. aastail selles majas Kilingi-Nõmme Rajooni Täitvkomitee.

> Pärnu tänava kõrval kujunes Nõmme teiseks peamiseks tänavaks Saarde kiriku juurde viiv Kiriku tänav. Paraku hävis selle vanem hoonestus peaaegu täielikult 1941. a suvel. Eelmise sajandi alguses ehitatud soliidne mansardkorrusega elu- ja ärihoone (Kiriku 5) on väliselt üpris sarnane Mats Voorti ehitatud majaga. (Foto: Heiki Pärdi 2020)

◁ Esinduslik, tellistest mulgi häärbereid meenutav Tõngi talu peamaja on ehitatud 1912. a. Aleviku Valga-poolses otsas asuva talu (praegu Pärnu 136) ettevõtlikul peremehel Henrik Kasel oli väike tellisetehas (tõnk) ning ta tegi ka pottsepatööd. 1950. aastail asus siin Kilingi-Nõmme rajoonilehe Kolhoosi Tee toimetus ja trükikoda. (Foto: Heiki Pärdi 2009)

▽ Kohe Kilingi-Nõmme maamärgiks saanud Saarde Majandusühisuse peamaja („pilvelõhkuja“) sai valmis Esimese maailmasõja ajal 1915. a. (Foto: Eesti Rahva Muuseum)

1917. aasta lõpus andis Pärnu Maakonnakohtunõukogu Kilingi-Nõmmele iseseisva alevi õigused, 1919. a pandi tänavatele nimed ning siseminister kinnitas omavalitsuse õigused.

Ka Eesti Vabariigi ajal 1920.–30. aastail arenes Kilingi-Nõmme väga hoogsalt edasi ning paistis silma elava ja erakordselt mitmekesise majandus- ja äritegevusega. Aastal 1928 elas Kilingi-Nõmmes juba 1405 inimest, seal tegutses 22 tööstusettevõtet, sh 2 lauavabrikut, 2 värvimiskoda, 4 parkimiskoda ja 4 mehaanikakoda, 2 köie- ja nõõritööstust ning 2 limonaaditööstust, 1 elektrijaam, villaketrus, kommivabrik, jahuveski, trükikoda, tsementtarvete tööstus ning tärpentiini- ja värvitööstus. Alevis oli 56 poodi, sealhulgas 26 talurahva- ja segakauplust, 10 turupoodi, 4 linakauplust, 4 lihapoodi, 3 pagarit, 3 raamatukauplust jmt. Käsitööstusi: 23 õmblejat, 19 kudujat, 17 kingseppa, 15 rätsepat, 13 tislerit, 5 seppa, 2 päevapiltnikku jne. Aastas peeti 6 korda laata ning 2 korda nädalas töötas turg. Alevi 312 elamust oli

▷ Majandusühisuse majal on muutumisi olnud mitu: kõigepealt ehitati 1953. a selle vasakule küljele kohaliku rajooni tarbijate kooperatiivi soliidne sööklaja kontorihoone, 1960. aastate alguses lihtsustati ajastu vaimus peamaja välimust, 1967. a lisati paremasse külge lihtne modernistlik kaubamaja-osa, mida 2000. aastail uue aja maitse kohaselt veelkord lihtsustati. (Foto: Heiki Pärdi 2020)

◀ Üks silmapaistvamaid ja stiilsemaid Kilingi-Nõmme ehitisi Jaan Puki pulkatusega maja (1916) väärib riikliku kaitse alla võtmist. (Foto: Heiki Pärdi 2009)

› 1928. a ehitati valmis uus kõrge torniga pritsimaja, mis on ainus riikliku kaitse olev ehitismälestis Kilingi-Nõmme linna territooriumil. (Foto: Heiki Pärdi 2009)

◀ Väikelinna jaoks ehmatavalt moodne elu- ja ärihoone Kilingi-Nõmme südames ehitati 1930. aastail ning põletati maha 1941. aasta sõjasündmustes. (Foto: Eesti Rahva Muuseum)

◀ Üks paljudest kikkis katusega Pärnu-tüüpi majadest Kilingi-Nõmmes ehitati 1938. a, Järve tänav 20. (Foto: Heiki Pärdi 2009)

◀ Kohaliku pangajuhi Helmut Nirgi funkstiilis eramu (Pärnu tänav 22) ehitati insener Konstantin Meyeri projekti järgi 1937. a. Pärast Teist maailmasõda on siin muuhulgas olnud naiste- ja lastenõuandla, sanitaar-epidemioloogiajaam, raamatukogu. (Foto: Heiki Pärdi 2009)

valdav osa puidust, kivimaju oli 5, savist 1 ning kahekordseid hooneid 13.

Muide, tollane Kilingi-Nõmme alevivalitsus oli nii edumeelne, et 1933. a võeti vastu kohalik ehitusmäärus. Selle järgi tohtis näiteks 1. ehitusrajooni, alevi keskele, tänava äärde ehitada ainult kivist või krohvitud seintega ja mitte madalamaid kui kahekordseid maju. Sel ajal ehtasid ettevõtjad Pauline Veemees-Kiilas ja tema mees Alfred Veemees alevi keskele Kilingi-Nõmme kõige moodsama suure funkstiilis elu- ja ärihoone, kus üüris pinda ka kohalik postkontor. Paraku hävis see tähelepanuväärne ehitis Teise maailmasõja ajal 1941. a. Puuduvad andmed, kelle projekti järgi hoone ehitati, aga kindlasti on siin arhitekti käsi mängus olnud.

Üldiselt ehitati neil aastakümneil alevisse kõige rohkem traditsionalistlikke lihtsaid viilkatusega puitelamuid. Nende hulgas leidub muuseas üpris arvukalt ka moodsamaid, sel ajal Pärnus väga „kuumad“ olnud kõrge nn kikkis katusega maju.

Ühe olulise hoonena sai 1937. a valmis moodne kahekordne silikaatkivist raudteejaamahoone, mille projekti tegi arhitekt Henrik Otloot. 1938. a anti Kilingi-

› Kunagine Saarde Ühispanga hoone ehitati 1938. a. Hiljem on siin paiknenud Kilingi-Nõmme Rajooni Parteikomitee, NSV Liidu Riigipanga kohalik kontor, restoran jmt. (Foto: Heiki Pärdi 2020)

Nõmmele koos teiste Eesti alevitega linnaõigused. Kahe peamise, Pärnu ja Kiriku tänava äärde ehitati mitmeid esinduslikumaid ja suuremaid elu- ja ärihooneid. Üks neist oli kohaliku Saarde Ühispanga hoone.

Elumajade hulgast paistsid uudsena silma kaks valgeks krohvitud eramut Pärnu tänavas – funkstiilis maja (nr 22) ja madala kelpkatusega traditsionalistlikuma ilmega nr 30.

1941. aasta sõjasuvel põletas taganev punavägi Kilingi-Nõmme „city“ Pärnu ja Kiriku tänavas suurelt osalt maha.

Aastail 1950–59 oli Kilingi-Nõmme omanimelise väikerajooni keskus, mis aitas linna arengule tublisti kaasa. Suuremaist ettevõttest tegutsesid siin Kilingi-Nõmme metsamajand ja ETKVL-i Kilingi-Nõmme kooperatiiv, lisaks töötas leivatehas ja linavabrik. 1960. aastail ehitati uus suur keskkoolihoone, haigla ja kaubamaja. Linna külje all Venekülas asus Nõmme sovhoosi keskus, kes ehitas 1971. a linna keskele, Pärnu tänava äärde, oma suure kultuurimaja.

1950.–1970. aastate hoogsas eramuehituses olid jätkuvalt kõige populaarsemad lihtsad viilkatusega väheldased puumajad, sest üle 60 m² elamuspinnaga maju ehitada ei lubatud. Osalt jätkati eestiaegses vaimus, osalt kasutati uusi tüüpprojekte, mis samuti eestiaegseist väga palju ei erinenud.

2019. aasta lõpus oli Saarde valla koosseisu kuuluvas Kilingi-Nõmme linnas 1650 elanikku.

KASUTATUD ALLIKAD

Livländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1898/1899. Herausgegeben von Adolf Richter. Riga, 1899.
Paukson, Olev. Alevikust linnaks. Kilingi-Nõmme 70. 2008.
Pärnumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim A. Tammekann. Tartu, 1930.
Välja, Leele. Kilingi-Nõmme arhitektuuripärandi analüüs. Ettepanekud mälestisteks ja miljööaladeks. Tallinn 2006 (käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis).

> 1935. a ehitas ettevõtja Hugo Kotkas endale peatänava äärde (Pärnu 30) soliidse madala kelpkatusega valgekskrohvitud kivimaja. (Foto: Heiki Pärdi 2009)

> Pärast Teist maailmasõda Kilingi-Nõmme ehitatud suuremaist hooneist oli esimene metsamajandi korterelamu (Pärnu 2), mis valmis 1950. Algselt oli maja väljast valgeks krohvitud, kitsas laudvooder pandi peale ilmselt 1970. aastail. (Foto: Heiki Pärdi 2020)

> Ametlikult küll linnapiirist väljaspool, aga sisuliselt siiski Kilingi-Nõmmes asub Kalda teel kolm 1960. aastate modernistlikus stiilis madalat eramut. Maja nr 18, mille projekteeris omaniku andmeil üks Pärnu arhitekt, sai valmis 1975. (Foto: Heiki Pärdi 2008)

~ Viimastel aastakümnetel ei ole Kilingi-Nõmmes väga palju uusi ehitisi kerkinud, laululava (1998, arhitekt H. Lehemaa, insener L. Tammann) on nende seas üks tähelepanuväärsemaid. (Foto: Heiki Pärdi 2009)

